

EESTI GÜMNAASIUMIASTME USUNDIÕPETUSE EESMÄRGID ÕPETAJATE PILGU LÄBI

Silja Härm

Abstrakt

Artikkel keskendub usundiõpetuse õppe-eesmärkidele Eesti gümnaasiumides ja põhineb 22 intervjuul usundiõpetuse õpetajatega. Intervjuude analüüsimiseks on kasutatud sisuanalüüsi ning neis kajastuvate paradigmade konstrueerimiseks diskursusanalüüsi. Intervjuudes tulevad esile kolm õppe-eesmärkide diskursust: maailmakodaniku kasvatamise, eurooplase identiteedi kasvatamise ja enesetundja kasvatamise diskursus. Need diskursused kajastuvad ka riiklikus usundiõpetuse ainekavas. Selgeid seoseid õpetajate eluloolise tausta ja eri diskursuste kasutamise vahel intervjuudest ei ilmne, nt ei näi olevat seotud religioosne kuuluvus ja kasutatud diskursused. Ent õpetajate hariduslik taust paistab mõjutavat seda, milline diskursus on õppe-eesmärkide puhul esiplaanil.

Märksõnad

Usundiõpetus, usundiõpetuse õpetajad, Eesti, diskursusanalüüs

Artikli eesmärk on kirjeldada Eesti gümnaasiumiastme usundiõpetuse õppe-eesmärkide diskursusi, nagu need tulevad esile õpetajatega tehtud intervjuudes, ning analüüsida nende diskursuste kasutamise ja õpetajate eluloolise tausta võimalikke seoseid. Selleks on kirjeldatud kolme usundiõpetuse eesmärkide diskursust ja iga diskursuse juures toodud näited kolme erineva biograafilise taustaga õpetaja kohta. Lühidalt on iseloomustatud õpetajate hariduslikku tausta ja religioosset enesemääratlust.

Artikli lõpus on analüüsitud eri diskursuste ja usundiõpetuse õpetajate eluloolise tausta vahelisi seoseid.

USUNDIÕPETUSE ÕPETAMINE EESTI GÜMNAASIUMIDES

Aastal 2011 võeti Eestis vastu uus gümnaasiumi riiklik õppekava. Usundiõpetuse ainekava on selles valikainena ja sisaldab kahte kursust: „Inimene ja religioon“ ning „Eesti usuline maastik“. Usundiõpetus on selles määratletud kui „usu- ja mõttevabaduse põhimõtetest lähtuv õppeaine, kus: 1) käsitletakse erinevaid religioone ja usulisi liikumisi; 2) õpitakse tundma religiooni väljendumist kultuuris ning inimese ja ühiskonna elus; 3) arutletakse eksistentsiaalsete küsimuste üle“ (Gümnaasiumi riiklik õppekava 2011).

Uute õppekavade rakendamisel on õpetajatel võtmeroll. Gümnaasiumiastme usundiõpetuse õpetajate olukorra teeb keeruliseks mitu asjaolu. Usundiõpetus on valikaine ka põhikoolis (Põhikooli riiklik õppekava 2011), kuid seda õpetatakse väga vähe (Eesti Hariduse Infosüsteem 2014). Seega võib osa õpilasi olla põhikoolis usundiõpetust õppinud, valdav osa aga mitte. Gümnaasiumi usundiõpetuse ainekava ülesehitus näib aga pigem eeldavat, et põhikoolis on õpilased seda õppeainet õppinud. Kuna tegemist on valikainega, võib õpetatavate kursuste arv kooliti erineda. Enamasti on kursusi üks või kaks, harva kolm. Usundiõpetuse esimese kursuse „Inimene ja religioon“ jaoks on koostatud õpik (Jürgenstein, Schihalejev 2011), ent teise kursuse jaoks õpikut pole. Sellises olukorras tuleb õpetajatel endil otsustada, kuidas oma kooli usundiõpetuse ainekava üles ehitada. Seega võivad eri gümnaasiumides usundiõpetuse või mõne sisult sarnase, ent teise nimetusega õppeaine õppe-eesmärgid ja -sisu suuresti erineda.

UURINGU KONTEKST JA MEETODID

Artikli aluseks on 22 poolstruktureeritud suulist intervjuud, milles autor küsitles 2015. aasta kevadest 2016. aasta kevadeni Eesti gümnaasiumiastme usundiõpetuse õpetajaid uue ainekava kohta. Intervjuude

küsimused hõlmasid ka usundiõpetuse õpetaja eluloolist tausta ja usundiõpetuse õppe-eesmärke, nii nagu õpetajad neid sõnastasid. Artiklis on intervjuudest kasutatud vaid nende kahe teemaga seotud osi.

Valimis on ainult munitsipaal- ja riigigümnaasiumid, sest ainult neis koolides on ka valikainete puhul kohustuslik riiklikku õppekava järgida. Piiratud on eestikeelsete koolidega. Kuna usundiõpetust nagu ka teisi valikaineid õpetatakse osas koolides üle aasta, on vaatluse all kaks õppeaastat. Valimis olevad õpetajad varieeruvad nii haridusliku ja religioosse tausta kui ka koolitüübi poolest, kus nad töötavad. Intervjueeritud õpetajate hulgas on mehi ja naisi pooleks. Artiklis kasutatud õpetajate nimed on pseudonüümid.

Salvestatud ja transkribeeritud intervjuude analüüsimiseks on kasutatud induktiivset sisuanalüüsi (Schreier 2012; Saldana 2013), sest tegemist on väga heterogeense materjaliga ja nii on võimalik pöörata tähelepanu ka tekstis harva esinevatele või unikaalsetele nähtustele. Eri paradigmade konstrueerimiseks, mis kajastuvad nii usundiõpetuse ainekavas kui ka intervjuudes, on kasutatud diskursusanalüüsi (Hjelm 2014; Taylor 2013). Teoreetiline baas, millele saaks intervjuude analüüsimisel tugineda, on napp. Välisriikides läbiviidud uuringud on raskesti üldistatavad, sest riigiti on usundiõpetuse mudelid erinevad.¹ Eesti mudel, kus usundiõpetus on ainekavade eesmärkide poolest mittekonfessionaalne õppeaine, kuid korralduslikult valikaine, on Euroopas erandlik (Schihalejev 2015: 99–101).

Õpetajatega tehtud intervjuudes tulevad esile kolm usundiõpetuse eesmärkide diskursust: maailmakodaniku kasvatamise, eurooplase identiteedi kasvatamise ja enesetundja kasvatamise diskursus. Osa õpetajaid kasutab põhiliselt ühtainust diskursust, kuid enamik kasutab siiski kaht või kolme ja vahetab neid olukorrast, klassist jms lähtudes, ent nendegi jaoks on üks diskursus valdavam. Diskursuste kirjeldused lähtuvad sellest, millist tüüpi õpilast tahab õpetaja selle kursuse tulemusel kujundada.

¹ Sellest probleemist kirjutab põhjalikumalt ja pakub ühe võimaliku metodoloogia Oddrun M. H. Bråten (2014).

MAAILMAKODANIKU KASVATAMISE DISKURSUSE ISELOOMUSTUS

Selles diskursuses on rõhk eri religioonide kohta algteadmiste saamisel. Kuna põhikoolis on usundiõpetust õppinud väga väike osa õpilastest, siis tuleb gümnaasiumis usundiõpetusega alustades jagada õpilastele esmasemaid teadmisi eri religioonide kohta, sest enamiku õpetajate sõnul on õpilaste religioonialased teadmised peaaegu olematud. „... teadmisi, siin ma mõtlen erinevaid usundeid. Seda ma tõstan vast esimesele kohale. Sest ma ise nii tohutult näen, kui suured ja haigutavad puudujäägid on tõesti selles küsimuses. Ei tunta erinevaid maailmausundeid. Ma tõesti räägin suurtest maailmausundeist, ma ei räägi omapärastest väikesektidest.“ (Kadi)

Õpilastelt saadud tagasisides on õpetajate sõnul samuti olulisena esile toodud religioonide kohta käivaid teadmisi, õpilased leiavad, et „on ikka väga oluline, et niisugused teadmised [erinevate religioonide kohta] maailmast on olemas“. (Sirje)

Selles diskursuses määratletakse religiooni kui midagi, mis maailmas silma hakkab ja mille kohta on midagi tore teada. „Ma ikka veel kord arvan, et inimesed peavad teadma. Palju toredam on maailmas ringi käia, kui sul on silmad juba lahti.“ (Sirje)

Religioonialastel teadmistel nähakse praktilist väärtust, nt reisimisel: „Miks ma ei võiks teada, kui ma lennukiga Egiptusesse lähen, mis mind seal ootab?“ (Doris)

Religiooniteadmised on vajalikud nüüdismaailmas hakkama saamiseks: „... globaalse maailmakodanikuks ettevalmistamise osa, mida ma pean päris ... oluliseks usundiõpetuse ülesannete hulgas.“ (Kadi) Korduvalt nimetavad õpetajad, et religioonide tundmaõppimine avardab õpilaste silmaringi.

MAAILMAKODANIKU KASVATAMISE DISKURSUS KOLME ÕPETAJA NÄITEL

Doris on õpetajana töötanud 15 aasta ringis. Hariduselt on ta teoloog ja läbinud õpetajakoolituse aasta religioonipedagoogikas. Usuliselt ta ennast ei määratle.

Õpetaja nendib, et uute õpilastega alustades ei ole neil mingeid teadmisi religiooni ega maailmausundite kohta: „Neil ei ole mitte mingit tausta ja see on neile nii niivõrd võõras aine.“ Ta tuletab meelde, et maailmausundeid peaks õpilased õppima riikliku õppekava põhjal põhikoolis, kuid tegelikkuses see nii ei ole. Kristlusele pöörab ta vähem tähelepanu, lootes, et sellega puutuvad õpilased ikka kokku, ja tema arvates pole see õpilastele ka põnev. „Kool on kahe kiriku vahel, ta näeb seda nii või teisiti. Minu kristlik osa on kõige lühem. Mul on just see muu osa, et ma jõuaks rääkida taoismist ja muudest asjadest. See on palju põnevam neile.“ Õpetaja püüab arvestada õpetamisel sellega, mis on õpilastele huvitav, sest kui see kõrvale jätta, „siis seda tundi varsti siin koolis ei ole“. Õpetaja nimetab esimese õppe-eesmärgina sallivust. Hiljem selgub intervjuust, et kuigi olukord aina paraneb, on õpilastel siiski probleeme sallimatusega ja just kristluse suhtes: „Sallimatus lööb välja, kui kristlusest räägime.“

Andresel on nii ajaloo- kui ka teoloogiaalane haridus. Religiooni-pedagoogikat ta õppinud ei ole. Usundiõpetuste õpetajana on ta töötanud 15 aastat. Ta töötab ka vaimulikuna.

Oma ainekava on ta üles ehitanud eri religioonide tutvustamisele. Ta leiab, et raske on kasutada riiklikku usundiõpetuse ainekava. Ta õpetab üht kursust, kus kasutab osi ainekava mõlemast kursusest.

„Õpetaja rõhutab, et õpilased, kes on kursuse läbinud, suhtuvad usundiõpetuse olemasolusse koolis sallivamalt: „Nad suhtuvad usundiõpetuse õppimisse tolerantsemalt. Võib-olla kes ei ole õppinud, [need] ütlevad, mina ei taha sellist mingit usu pealesurumist, kas me hakkame palvetama või mida veel. Siis need, kes on kursuse läbi teinud, siis võtavad seda kuidagi rahulikumalt, et õppisime erinevaid religioone ja saime selle ja selle teise, kolmanda ja neljanda asja kohta midagi teada.“

Religioonide tutvustamisel on tähelepanu all ka selliste uskumuste seletamine, mida arvatakse olevat rahvalike usukommete taga. „Kui te lähete turismireisidele ja ... kuskil Tais jooksevad seal näljased koerad mingis ilusas elamurajoonis ja inimesed annavad neile süüa, siis miks [nad seda] teevad? Kui sa usud inkarnatsiooni ja kui see koer võib olla sinu vanaema või vanatädi, siis sa peksma ei hakka ju, eks.“

Õpetaja leiab, et kooliõpilaste huvi religiooni vastu on aina kahanenud ja et religiooni teema õpilasi lihtsalt ei huvita: „... see on umbes niimoodi, see ei lähe mulle korda või et ma ei tegele metafüüsiliste küsimustega.“

Õpetaja jaoks on aine peamiseks eesmärgiks religiooni kohta õppimine (Grimmitt 2000: 18), mitte religiooni õppimine (Grimmitt 2000: 17-18), mille ta jätab koolist kindlalt välja: „Usuõpetus on kiriku asi.“

Õpetaja leiab, et õpilased võiksid saada usundiõpetuses rohkem ka nt kunstiajaloo mõistmiseks vajalikke teadmisi, kuid seda on raske korraldada, sest ühe kursuse tundide hulk ei ole selleks tema arvates piisav. Samas intervjuus ilmneb ka eurooplase identiteedi kasvatamise diskursus, nt kultuuri ja religiooni seoste rõhutamine: „Ei ole religioonitut kultuuri.“

Sirje on ajalooõpetaja, kes religiooni vallas nimetab end autodidaktiks. Usundiõpetust on ta õpetanud 5–10 aastat. Institutsionaliseeritud religiooniga õpetajal sidet ei ole. Enda kohta ütleb ta, et ei ole ei ateist ega usklik.

Õppeaine eesmärgina näeb ta teadmiste andmist erinevate religioonide kohta. Laiemalt seostab ta need teadmised ajaloo ja ühiskonna mõistmisega: „Tegelikult ilma selle probleemi lahendamiseta [erinevate usundite tutvustamine] ei õpeta ma ei ajalugu ega ühiskonnaõpetust. Tegelikult ta on nii sügavalt seotud kogu ühiskonna ja ühiskonna arenguga.“

Õpilaste religioonilased teadmised peaksid ulatuma kaugemale Euroopa piiridest. „Neil on kindlasti laiem pilk Aasiast. Ma ei julge öelda, ma ikka tahaks uskuda, et inimesed näevad sellest islamiusust ja kristlusest [midagi] ka väljaspool tundi, aga oleme ikka ausad, ega me ikka Aasia filosoofiast ja usundist ei tea mitte mõhkugi. Et no vähemalt selles osas on neil kindlasti laiem pilt ja arusaamine.“

Esiplaani on õpilaste silmaringi laiendamine ja tähelepanu alt jääb välja õpilastele võimaluse andmine refleksiooniks enda maailmavaate üle. „Sest noh ma olen alati, kui ma olen oma kursust alustanud, ma olen öelnud, et ma ei arva, et teist keegi peab usklikuks muutuma. Kui on usklik on tore, kui ei ole usklik, on ka tore. Tänapäeval on ka südametunnistuse vabadus. Aga ma ütlen ka, et ei ole minu asi, milline on teie ilmavaade. Minu ülesanne on teie silmaringi laiendada eelkõige.“

Õpetaja õpetab usundiõpetust valdavalt 10. klassis. Probleemina näeb ta seda, et õpilased alles omandavad funktsionaalset lugemisoskust, ja sellega seob ta saavutatavad õpitulemused: „Viimase kolme aasta kogemus ütleb, et kui ma olen inimestele selgeks teinud erinevad usundid maailmas, siis ma olen igavesti tubli õpetaja olnud.“

Õpetaja tunneb ise, et rikub reegleid, kui kasutab gümnaasiumi riikliku ainekava asemel põhikooli usundiõpetuse religioone tutvustavat kursosust, ent peab siiski oluliseks lähtumist õpilaste vajadusest.

„Minu eesmärk on see, et minu õpilastel tekiks mingid teadmised ja arusaamised maailmast. Et selle nimel ma seda teen niiviisi. Kui näeksin, et see on liiga lihtne, siis ma muudaksin oma suunda, aga nii kaua, kui ma ei näe, siis ma ei muuda.“

EUROOPLASE IDENTITEEDI KASVATAMISE DISKURSUSE ISELOOMUSTUS

Siin on rõhutatud religiooni, kultuuri ja traditsioonide seost. „[Religioon] on üldse kultuuriga seotud ja religioon ei ole lahus kultuurist ja traditsioonidest.“ (Ella)

Kohati ei eristata selgelt religiooni ja kultuuri. Usundiõpetust nähakse võimalusena kultuurierinevusi tundma õppida. Selles diskursuses on sallivuse objektiks pigem kultuurilised erinevused ja nendest tulenevad kombed, mitte niivõrd religioonist tulenevad erinevused. „Et see on natuke nagu käitumisõpetus ka, sest enamuse ei tea, kus midagi võib ei või süüa, kui sulle midagi pakutakse, kuidas käituda.“ (Mari)

Selles diskursuses usundiõpetuse eesmärke kirjeldavad õpetajad pööravad tähelepanu ka religiooni ühiskondlikule mõõtmele, rõhutavad religiooni osa ajaloos ja eri rahvaste juures. Identiteet seostatakse religiooniga ning kristlust nähakse Euroopa ja Eesti kultuuriruumi olulise mõjutajana. „... ma olen alati ka põhjendanud, et keskendun selle pärast luterlusele rohkem, et see on nagu meie kultuuriruum, et see on nagu loomulik. Põhjendatav täiesti.“ (Malle)

Enamikus intervjuudes nimetasid õpetajad, et usundiõpetuse õppimisega avardub õpilaste maailmapilt. See väljend kajastas vahel õpetaja kogemust ja vahel nimetasid õpetajad seda õpilastelt saadud tagasisidena. Osalt jäi intervjuudes selgusetuks, mida selle all täpselt mõeldi, kuid mitmel juhul seostati see teadmistega kultuuriloost. „Nad [õpilased] leiavad, et nende maailmapilt ... on ikka oluliselt suurenenud. See on noh kui rääkida religioonist kui kultuurifenomenist.“ (Ants)

EUROOPLASE IDENTITEEDI KASVATAMISE DISKURSUS KOLME ÕPETAJA NÄITEL

Malle on inglise keele õpetaja, kes on usundiõpetust õpetanud viie aasta ringis. Ta on läbinud umbes 15 aastat tagasi õpetajatele mõeldud religioonalase täienduskoolituse. Määratleb ennast luterlasena.

Ta leiab, et kultuurilugu ja usundilugu peaks õpetama ühe plokina, sest need on tugevalt seotud ja „peaks hästi käsikäes käima“.

Õpetamisel keskendub ta palju ajaloole: „Tegelikult ju valgustusajani välja see ongi ju kristlik ajalugu, et see jõuaks neile pärale, et kui palju see on mõtteviisi mõjutanud.“

Õpetaja nimetab, et usundiõpetuse õppimine suurendab õpilaste sallivust. „Ma olen küsinud ka tagasiside lehti kursuse lõpus, siis see sallivus on, et ma [s.t õpilane] hakkasin nagu midagi paremini mõistma kursuse lõpus mingeid asju.“

Õpetamises on üks keskseid teemasid kristlus ja Eestit nähakse Euroopa kristliku kultuuriruumi osana, „kuna meie kultuuriruum on kristlik ja kuna see on ikka meie usund“, ent samas tuleb selle suuremahulist õpetamist siiski põhjendada. „Aga ma olen alati põhjendanud ära, miks ma kristlust võtan rohkem.“

Ella on hariduselt ajaloolane, kes teiste õppeainete õpetamise kõrval hakkas 14 aastat tagasi õpetama usundiõpetust. Enda sõnul ei eelista ta ühtegi religiooni, ent teisalt ütleb, et talle meeldivad idamaised usundid.

Usundiõpetuses peab ta keskseks eesmärgiks kultuurierinevuste tundmaõppimist ja leiab, et selle järgi on praktiline vajadus nii reisidel kui ka Eesti mitmekultuurilisemaks muutudes enda kultuuri selgemal mõistmisel ja sõnastamisel. „Lähene sellele usundiõpetusele ikkagi kui kultuuriliste erinevuste õpetamisele. See on meie tänapäeva maailmas vajalik teadmine, kui me läheme ühte piirkonda ja kuidas me peame seal käituma. Ja sama on tegelikult ka siin. Kui me tahame neid pagulasi vastu võtta ja siis eelkõige tutvustame oma kultuuri, et nad õpiksid austama meie kultuuri, ja loomulikult samas me austame siis nende [oma].“

Tema jaoks on oluline religiooni ühiskondlik mõõde. „[Usundiõpetus on andnud õpilastele] ma arvan, et parema arusaamise, mida usund või religioon rahvastele tähendab.“

Identiteedi küsimused seostab ta religiooniga. „Ja identiteedi aluseks

on ikkagi ühe või teise piirkonna traditsioonid, mis põhinevadki religioonil“, kuid eestlaste puhul mööndusega: „... meie põhjamaises kliimas need religioossed tunded vast leiged, teistes piirkondades [on] kahtlemata identiteet seotud religiooniga.“

Kristlust käsitleb ta Euroopa ja Eesti kultuuri alusena ja pöörab sellele rohkem tähelepanu: „... kõige rohkem tähelepanu me pöörame ikka kristlusele, sest see on meie alusreligioon.“ Ent õpilased kristlust ei tunne ja vaja on tutvustada kristlikke pühasidki. „Me ei tunne seda tausta, mida me tähistame. Eks ole, lihavõtted, millal siis lihavõttepühad on, kellelgi on juba reedel, värvib mune ja koksib ja lõbutseb ja siis usundiõpetuses me tegime selle, võtsime kristliku kalendri eraldi.“

Sallivust markeerib ta pigem kultuuri kui religiooni suhtes. „Ja ma arvan, et igal juhul on nad [õpilased] avatumad ja oskavad teises kultuuriruumis, mis on seotud religiooniga, paremini käituda ja toime tulla isegi.“

Kultuurilugu on nii kesksel kohal, et õpetaja võib tunda, et õpetabki kultuurilugu. „Mina isegi oma sisemuses leian, et mina ei õpeta usundiõpetust, mina õpetan kultuurilugu.“

Ants on ajaloolane, kes on pikalt õpetanud koolides eri õppeaineid. Religiooniga seotud koolitustel pole ta käinud. Usundiõpetust on ta õpetanud kümme aastat. Usuliselt määratleb Ants ennast apostellik-õigeusuliseks.

Ajaloo, kultuuri ja religiooni seost kirjeldab ta hierarhiliselt: „Kuna mina olen ajalooõpetaja ja kultuur on ajaloo osa ja religioon on kultuuri osa, siis ei ole võimalik ühte, teist ja kolmandat õppida ja õpetada ilma, et – või aru saada –, nii et usunditest üleüldse juttu ei oleks.“

Õpetamises toob ta esile kultuuri mõju religioossetele kommetele: „Ütleme näiteks, et islamis, kus läheb see vahe, või ütleme, et sellised laialt levinud eksimused, et teatud asjad tulenevad islami olemusest, see naiste riietus, lapspruudid ja nii edasi, nii edasi, et püüan siis selgeks teha, kus on tegemist siis islami olemusest tulenevate nähtustega ja kus on spetsiifiliste regiooni ja rahvuse traditsioonidega, mis on seotud islamiga, aga religiooni olemusest [see] ei tulene, eks ju.“

Kultuur ja religioon on õpetaja käsitluses nii tihedalt kokku põimunud, et nende vahelised erinevused võivad kokku sulada. „... natuke nii-öelda panna mõtet liikuma, et vähemalt jääks nagu meelde, et enne kui sa

kuhugi lähed, peaks nagu huvi tundma, et millised reeglid seal kehtivad ja mida sa seal tohid ja ei tohi. Ükskõik kuhu sa ka lähed, ükskõik millisesse kultuuriruumi, millisesse religioonikeskkonda, et kõigepealt ole vait, tee silmad-kõrvad lahti, kuidas teised käituvad. Küsi, küll inimesed seletavad. Kui see nagu õnnestuks õpilasteni viia, siis minu ülesanne oleks siis täidetud.“

Õpetaja on märganud, et gümnaasiumisse tulles on õpilaste religioonilased teadmised peaaegu olematud ja seda ka kristluse kohta.

Õpetades on ta peamine lootus tekitada õpilastes aine vastu huvi. „Aga ma ütlen noh, et isegi kaks korda 35 tundi on ikka suhteliselt vähe. Selge on see, et ega kusagilt mujalt aega juurde ei saa. Ainuke võimalus ongi siis see, et visata õng vette, tekitada mingisugune huvi. Et võib-olla nad hiljem ise siis hiljem hakkavad uurima.“

ENESETUNDJA KASVATAMISE DISKURSUSE ISELOOMUSTUS

Selles diskursuses püüavad õpetajad aidata õpilastel märgata religiooni osa inimeste elus.

„Ikkagi eelkõige ma loodan, et nad võtavad neid usulisi asju tõsiselt. Et ükskõik missugune on nende vaade või maailmavaade, et nad ei alahinda neid usulisi mõjusid, et nad on mingil viisil kokku puutunud nende usu-liste mõtlemistega, analüüsinud neid. Tunnetanud ka tõenäoliselt seda, et see on niisugune mõjukas ja jõuline osa elust.“ (Jaan)

Siin peetakse oluliseks, et õpilased oskaksid religiooni teemadel oma põhjendatud seisukohti kujundada ja sõnastada. „Nad oskavad nendel teemadel kaasa mõelda, oskavad neil teemadel sõna sekka öelda.“ (Jaan)

Esiplaanil on õpetatava seostamine õpilaste endi eluga: „Kui õpilane saab näha, et see seostub tema eluga, siis täpselt see sama, kõrvaline, kaugel, kuskil seitsme maa ja mere taga mingi asi, siis see seostub tal paremini.“ (Emma)

Olulised on õpilaste endi eksistentsiaalsed küsimused: „Kes sina oled, need eksistentsiaalsed küsimused, mis meil kõigil on, ja siis saab niimoodi paralleele tuua.“ (Emma)

Erinevalt eelmistest diskursustest pööratakse tähelepanu noorte endi religioosete otsingute toetamisele. Usundiõpetust nähakse siin kui

õppeainet, kus õpilasel on turvaline kujundada isiklik seisukoht religiooni suhtes. „Aga ka see sisemine vabadus võib-olla, noortel üleüldse tunnistada mingeid religioosseid selliseid põhimõtteid, eks ole.“ (Anne)

Keskmes on religiooni kui nähtuse käsitlemine: „Mis asi see religioon üldse on, et mida inimesed usuvad.“ (Jaak)

Mitu õpetajat leiab, et usundiõpetuses on vaja alustada religiooni kui valdkonna olemasolu teadvustamisest õpilastele: „Et selline teema on ka olemas. Või selline valdkond inimkonna eksistentsis.“ (Jaak)

Õpilastel võivad olla tugevad eelarvamused religiooni ja religioossete inimeste suhtes. „No tegelikult noortel on päris palju eelarvamusi, mis puudutab usku. Et kui sa ütled sõna usklik, siis umbes mõeldakse, et on üks vanamutikene, kel on rätik peas ja pobiseb oma palveid. Et see on nende jaoks nagu mingi anakronism.“ (Laura)

Sallivus esines olulise märksõnana kõigis intervjuudes, ent selles diskursuses on see enamasti täpsustatud just sallivusena religioossuse fenomeni või erinevate maailmavaadetega inimeste suhtes. „Ma loodan ikkagi, et nad suhtuvad respektiga erinevate inimeste vaadettesse.“ (Jaan)

ENESETUNDJA KASVATAMISE DISKURSUS KOLME ÕPETAJA NÄITEL

Anne on kunstiõpetaja, kes on läbinud kaheaastase usundiõpetuse- ja filosoofiaõpetaja ümberõppe. Usundiõpetuse õpetaja on ta olnud viis aastat. Õpetaja enda religioosne määratlus ei tulnud intervjuu käigus jutuks.

Usundiõpetuse ühe eesmärgina nimetab ta sallivust ja seda just mingit religiooni või maailmavaadet omaks tunnistava inimese suhtes. „Üks asi, millele me tahaksime nagu kindlasti või milles me lepime ka kokku, on see, et kevadeks me jõuame välja selleni, et sõltumata sellest, mis on inimese usund, et me oleme tolerantset. Et igas usundis on nii- ja naasuguseid, et me vaatamegi neid põhjuseid, miks need asjad [nii on] ja miks nii mõeldakse ja et seda tolerantset või sallivust [kujundada] just nimelt selle religiooni baasil nagu. Teha selgeks, et ükski religioon ei ole halb ja ükski ei ole hea, kõik on inimesest kinni.“

Ta püüab toetada noorte endi religioossete eneseotsinguid. „Ja võib-olla just selliste noore eneseotsingute, enda religioossete ... sellised eneseotsingud, et neid nagu toetada võib-olla. See sisemine religioosne

vabadus inimesel tekiks, eks ju. Et ta ei häbeneks midagi.“

Ta kasutab eri õppesuundade õpilasi õpetades erinevaid diskursusi ning lähtub seejuures õpilaste ootustest ja huvidest. Ühel õppesuunal on esiplaanil maailmakodaniku kasvatamise diskursus, ent teisel enesetundja kasvatamise diskursus. „Sõltub väga palju sellest seltskonnast, kes mul 1. septembril klassis istub ja mida nemad tahavad saada. See on viimasel aastal on see eriti muutunud. [Ühe õppesuuna] seltskond tahab nagu hoopis midagi muud saada kui [teise õppesuuna] seltskond. Sest [üks õppesuund] on meil selle suunaga, et nemad ongi enam, enamik, kas selline, sisekaitseakadeemiasse tahavad edasi minna või mingitesse sellistesse kohtadesse, kus neil on see teiselt hästi oluline tulevikus tunda maailma erinevaid religioone ja nii edasi. Aga [teise õppesuuna] poole peal neil on hoopis sellised usulis-filosoofilised küsimused. Neid huvitavad nagu teised asjad. Et see oleneb täiesti sellest seltskonnast, kes sul seal klassis istub.“

Esimesel eespool kirjeldatud õppesuunal, kus on keskne maailmakodaniku kasvatamise diskursus, keskendub õpetaja eri usundite tutvustamisele ja käsitleb eelkõige erinevaid kombeid, mis ilmnevad nüüdisaegses igapäevaelus. „[Õpilasi] huvitab see, mida nemad tahavad saada, on näiteks just see, et me räägime maailma erinevatest usunditest, puhtalt praktilist. Millised on traditsioonid, kuidas käituda mingi usundiga. No ühe sõnaga kõik see pool, mida nad arvavad, et tulevikus läheb vaja kas isiklikult töös või reisides või kuidas iganes.“

Teise õppesuuna puhul on keskne enesetundja kasvatamise diskursus. Seal tegeletakse esmajoones religioossuse fenomeniga ning religiooni ja filosoofia seostega. Neid õpilasi „on huvitanud tükk maad rohkem see, miks inimesed nii mõtleavad. Et mis see filosoofia või mõtlemine, mis see kaasa toob? Miks religioonid on nii erinevad? Neid nagu see praktiline pool nii väga ei huvita. Et võib-olla see ka sellest, et sellesse klassi on juhtunud ka üsna palju õpilasi, kellel endal on religioossed veendumused olemas mingid erinevad. Siis ka sellelt pinnalt oleme väga palju arutanud, eks ole, mismoodi maailmas erinevalt mõeldi. Kas filosoofia ja religioon on omavahel seotud olnud läbi aegade? No see pool huvitab neid rohkem.“

Laura on ajalooõpetaja ja õpetanud usundiõpetust kolm aastat. Institutionaliseeritud religiooniga ta seotud ei ole. Ta osales religioonipe-dagoogikaalasel täienduskoolitusel, mis keskendus uue usundiõpetuse

ainekava rakendamisele. Seejärel hakkas ta koolis õpetama ja läbis õpetamise kõrvalt kaheaastase usundiõpetajaks ümberõppe koolituse. Ta ütleb, et tema usundiõpetuse kursused on veel kujunemises.

Kui ta tutvustab usundiõpetuse kui valikaine valimise võimalust õpilastele, siis ta kirjeldab seda kui õppeainet eelarvamustest vabanemiseks. „Nad [õpilased] ei mõtle väga sellisele usulisele erisusele või kui mõtlevad, siis võib-olla eelarvamuslikult.“

Õppeaine eesmärgina näeb ta õpilaste sallivuse kasvamist religioosusega seotud nähtuste suhtes: „Ta [usundiõpetust õppinud õpilane] on sallivam just nimelt selle usulise maailma suhtes ka. Ma arvan nii.“

Ühe keskse teemana käsitleb ta usundiõpetuses religioossuse fenomeni ja selle avaldumist üksikisiku elus. „No religioon kui maailma mõistmise viis üldse. See on ju levinud, Eestis mitte. Mis see religioon maailma mõistmise viisina endast kujutab. [—] Kõik see, kuidas religioon mõjutab inimese käitumist, tema tundeid.“

Õpetaja annab õpilastele võimaluse reflekteerida oma religioossuse üle ja julgustab ettevaatlikult oma religioosusest kuuluvusest avalikult rääkima: „Ma kunagi ei küsi seda, kas nad on mingi konfessiooni või usulise organisatsiooni liikmed, aga ma olen öelnud, et kes tahavad seda avada või öelda teistele, siis see võimalus on olemas.“

Õpetaja näitab ka oma eeskujuga, et oma maailmavaatest rääkimises ei ole midagi häbiväärset, ja ta ei karda olla ka eneseirooniline. „Mina selgitan küll oma maailmavaadet õpilastele. Kui mina nende käest seda ei nõua, milline on teie maailmavaade või usutunnistus, siis mina küll ütlen, ma ütlen väga kummalise lause, et ma olen nagu kõigesõõja, et ma ei kuulu ühtegi kiriklikku ega usuorganisatsiooni, ma arvatavasti usun jumalat. Mis asi see jumal on, seda ma teile ei ütle, seda katsume vast selgusele jõuda siin kursuse jooksul, aga see on minu vaatenurk. Ma ei tea, kui ma oleksin koguduse liige või oleksin mõnes muus usuorganisatsioonis tegev siis, et see sõltub isikust, võib-olla mõni toob selle hoiaku kaasa, mõni mitte. Mina ei saa seda tuua, kuna mul ei ole seda. Põhimõttelage.“

Kui usundiõpetust hakati uue valikainena koolis õpetama, siis tõstasid õpilased ja lastevanemad küsimuse, kas see pole mitte ühe usu poole kaldu. „Aga kui see valikaine tuli, siis oli küll küsimus, et ega see ei ole ühe usu propaganda.“

Uue klassiga alustades selgitab ta neile esmalt, mis on usuõpetuse ja usundiõpetuse vahe.

Jaak on teoloogi haridusega ja läbinud ka religioonipedagoogika magistrantuuri. Töötab vaimulikuna ja koolis õpetab vaid kahte usundiõpetuse kursust. Koolis töötab neljandat õppeaastat.

Kui ta esimesel paaril aastal püüdis riiklikust ainekavast kinni hoida, siis järgmistel on ta kohandanud ainekava just neile õpilastele sobivamaks, keda parasjagu õpetab. „Aga ma olen ise neid kavasad muutnud. Lihtsalt oma äranägemise järgi, mis on olnud mõistlik.“

Õppeaine eesmäärke kirjeldab ta maailmakodaniku kasvatamise diskursuse võtmes teadmistena religioonide kohta: „Teadmised religioonide kohta, mida nad varem ei teadnud. Et see on nagu põhiline.“

Ent selle kõrval on usundiõpetuse eesmärgina esil anda õpilastele võimalus teadvustada nende jaoks uue valdkonna, religiooni olemasolu. Ta peab oluliseks, et õpilane tunneks religiooni kui nähtuse ära ja suudaks seda seostada oma kogemus- ja mõttemaailmaga. „Ja ma ise loodan, et nagu mingisuguse mõtlemise nurga ja mingisuguse uue sellise valdkonna nagu sellise inimese mõttemaailmas. Võib-olla enne oli see kas üldse olematu või siis tagasihoidlikum, aga ma vähemalt loodan, et ühe õppeaastaga see mõttemaailm selles religioonivaldkonnas õpilasel ikkagi süveneb või avardub ja hilisemas elus on tal natuke lihtsam ikkagi midagi märgatagi, mis on religiooniga seotud kasvõi meediaski või mõnda raamatut lugedes või mis iganes, et ah sellest ma olen kuulnud või üleüldse, et inime suudab kaasa mõelda nendel teemadel.“

Ta seostab religiooni eksistentsiaalsetele küsimustele vastuse otsimisega: „Põhiline mõte, mida ma jooksvalt olen ... religioon aitab inimesel mõtestada oma elu, aitab korrastada, et religiooni on selleks vaja.“

Koolis õpetades teeb ta selget vahet koguduse- ja koolitöö vahel: „Ma olen tõmmanud joone, et kool ei ole kogudus.“

KOKKUVÕTVALT KOLME DISKURSUSE KOHTA

Kõik vaadeldud diskursused kajastuvad ka riiklikus usundiõpetuse ainekavas, ent erineval määral. Enim on esil enesetundja kasvatamise diskursus. Kuna õpetatavate kursuste hulk erineb kooliti ja valdavalt pole

õpilased põhikoolis usundiõpetust õppinud, siis peavad õpetajad ise tegema rohkem otsuseid kooli usundiõpetuse ainekavade koostamisel. See olukord on seotud usundiõpetuse kui valikaine² staatusega. Selline otsustusvajadus mõjutab ka eri koolides õpetatava usundiõpetuse sisu. Nii aitabki diskursusanalüüsi kasutamine saada ülevaadet, mida õpetajad tegelikult koolis õpetavad. Diskursusanalüüs võimaldab ka uurida, kuidas õpetajad ainekavas kajastuvaid olulisi mõisteid kasutavad. Näiteks kõigis diskursustes kajastub sallivuse teema³, ent arusaam sellest, mida või keda tuleks „sallida“, erineb diskursuseti. Eurooplase identiteedi kasvatamise diskursuses on selleks kultuurilised erinevused ja kombed, enesetundja kasvatamise diskursuse puhul religioon kui nähtus ja mingit religiooni omaks tunnistav inimene.

Diskursuste kasutamine võib samas koolis ja sama õpetaja puhul muutada õppeaastati ja klassiti. Seda mõjutavad näiteks õpilaste vanus, millised on nende huvid ja eelteadmised ning kasutatav õpik. Seega on oluline roll õpetajate oskusel arvestada õpilaste eripäradega ja nende toimetulekul õpetajatöö kompleksusega (Bakker 2016: 9).

Kui vaadata teiste Euroopa maade usundiõpetuse ainekavu⁴, siis eespool kirjeldatud diskursustes väljendatu ei ole midagi Eestile ainuomast. Näiteks Taanis on usundiõpetuse keskne kontseptsioon „religioosne dimensioon“ (Buchardt 2014: 55), mis on võrreldav enesetundja kasvatamise diskursuse rõhuasetustega. Norra religiooniõpetuse ainekavas on kristluse osakaalu õppeaine sisus õigustatud viitega selle osale Norra kultuuripärandis (Skeie, Bråten 2014: 220–221). Sarnaseid argumente toovad esile eurooplase identiteedi kasvatamise diskursust kasutavad õpetajad Eestis.

Võimalik, et õpetajate tehtud valikud usundiõpetuse eesmärkide asjus ei peegelda niivõrd õpetajate arusaama religioonist ja usundiõpetusest, kuivõrd nende valikuid piiratud ressursside tingimustes. Kui tunde on vähe, siis näiteks kristluse kui Euroopa kultuuri aluste käsitlemisel

² Valikainete kohta vt Lamesoo, Ader 2016.

³ Kokkuvõtet usundiõpetuse ja õpilaste religioosse sallivuse seoste kohta Eestis vt Schihalejev, Ringvee 2017.

⁴ Ülevaate nendest annab kolmeköiteline *Religious Education at Schools in Europe* (Rothgangel, Jäggle, Schlag 2016; Rothgangel, Jackson, Jäggle 2014; Rothgangel, Skeie, Jäggle 2014).

jääb tagaplaanile globaalse maailmakodaniku kasvatamine. Intervjuude põhjal paistab, et kitsastes oludes kipub välja jääma just enesetundja kasvatamise diskursus.

SEOSED ÕPETAJATE BIOGRAAFILISE TAUSTA JA ERI DISKURSUSTE KASUTAMISE VAHEL

Uurimused näitavad, et elulooline taust mõjutab õpetamist (Connelly, Clandinin 1988; Goodson 2014; König 2012). Eriti usundiõpetuses võivad sel puhul olla määravad õpetajate elulootegurid ning usulised ja pedagoogilised veendumused (Want *et al.* 2012).

Umbes kahel kolmandikul intervjuueeritud õpetajatest on religiooni-alane kõrgharidus või ümberõpe usundiõpetuse õpetajaks. Ülejäänutel on humanitaar- või kunstialane kõrgharidus. Intervjuueeritute hulgas on nii end religiooselt määratlenud kui ka religiooselt määratlemata õpetajaid. Kõik end religiooselt määratlenud õpetajad on kristlased. Osa end religiooselt määratlenud õpetajatest on aktiivselt tegevad kirikutes või usuühingutes, teiste jaoks piirdub seos religioosse identiteedi ja/või formaalse liikmesusega.

Selgeid seoseid õpetajate biograafilise tausta ja eri diskursuste kasutamise vahel intervjuudest ei ilmne. Muu hulgas ei näi seotud olevat religioosne kuuluvus ja kasutatud diskursused. Kõik valimis esindatud võimalikud leiavad, et tuleb selget vahet teha kooli ja koguduse vahel ning ühe religiooni kui ainsa õige religiooni õpetamine ei kuulu kooli. Enesetundja kasvatamise diskursust kasutavad nii need õpetajad, kes end religiooselt ei määratle, kui ka religioosse kuuluvusega õpetajad. Näiteks võib koguduseelus tegev õpetaja koolis õpetades jätta täiesti kõrvale õpilaste endi religioosete küsimuste käsitlemise.

Õpetajate hariduslik taust paistab mõjutavat seda, milline diskursus on õppe-eesmärkide puhul esiplaanil. Kuigi kõigi kolme diskursuse kasutajate hulgas on erisuguse haridustaustaga õpetajaid, tuleb siiski esile märkimisväärne erinevus. See on erinevus nende õpetajate hariduse vahel, kellel on esiplaanil maailmakodaniku kasvatamise või eurooplase identiteedi kasvatamise diskursus, ja nende vahel, kellel on esiplaanil enesetundja kasvatamise diskursus. Viimase kasutajate hulgas on kõik õppinud religioonipedagoogikat või teoloogiat ja ühtki religiooni vallas

iseõppijat nende hulgas pole. Siiski ei ole enesetundja kasvatamise diskursus esiplaanil kõigil õpetajatel, kes on õppinud religioonipedagoogikat või teoloogiat. Võimalik, et religioonipedagoogika- või teoloogiaalane haridus annab õpetajale suurema kindluse religiooni käsitlemisel ja julguse seostada religioonialaseid teemasid õpilaste endi eluga. Õpetajad, kellel pole religioonialast haridust, näivad lähtuvat pigem ühiskonna ja kooli sekulaarsest taustsüsteemist ning nende jaoks ei ole religiooni tähtsustav enesetundja kasvatamise diskursus tõenäoliselt oluline.

Enesetundja kasvatamise diskursuse kasutajate seas on mitu religioonipedagoogikat õppinut, kes on ühtlasi alustanud õpetamisega ajal, kui kehtis juba uus riiklik õppekava. Selles sisalduvas usundiõpetuse ainekavas on aga valdav enesetundja kasvatamise diskursus, kuigi tugevasti on esindatud ka teised kaks diskursust. Seega võib enesetundja kasvatamise diskursuse kasutamine olla seotud muu hulgas ka oskusega kasutada usundiõpetuse ainekava. Just religioonipedagoogika koolitused võivad anda paremad oskused ainekava kasutada. Ent teisalt võib uue ainekava sisu suunata õpetajat kasutama rohkem enesetundja kasvatamise diskursust. Õpetajad, kellel on varasemast sissetöötatud kursus, kus on esiplaanil maailmakodaniku kasvatamise või eurooplase identiteedi kasvatamise diskursus, ei pruugi sellest loobuda ka uue ainekava tules.

KOKKUVÕTE

Gümnaasiumi usundiõpetuse ainekavas kajastuvad kõik kolm kirjeldatud diskursust. Ka õpetajad kasutavad enamasti kahte või kolme diskursust, kuid tavaliselt tõuseb üks neist teistest enam esile. Seda, milline diskursus esiplaanil on, ei määra õpetaja religioosne kuuluvus, küll aga paistab seda mõjutavat õpetaja haridustaust. Edaspidi väärib uurimist, kuidas on usundiõpetuses omavahel seotud õpetajate kasutatud diskursused ja õpetamispraktikad.

Summary

Teacher Opinions of the Objectives of Religious Education at a Gymnasium Level in Estonia

The article describes discourses of teaching objectives in religious education (RE) based on interviews with upper secondary school teachers in Estonia. In analysing the interviews content analysis and discourse analysis are used. Three main discourses are discernible: nurturing citizens of the world, nurturing European identity and self-reflective discourse. The same discourses are represented also in the state RE syllabus.

In case of nurturing citizens of the world, knowledge about basic beliefs and practices of world religions is provided. The main rationale behind teaching religion is helping the students to cope with everyday situations in the globalizing world.

In case of nurturing European identity interconnections between religion, culture and tradition are highlighted. Identity questions are emphasized and Christianity is seen as having played an important role in the formation of cultural space of Europe and Estonia.

In case of self-reflective discourse attention is mainly paid to the capability of pupils to form and express substantiated personal opinions on religious matters. Main focus is on the existential issues that are relevant in the lives of the pupils. Unlike other discourses, supporting religious development of adolescents is considered to be important.

There are no clear-cut links between biographical background of the teachers and discourses they use. The educational background of the teachers, however, seems to influence the choice of primary discourse. Especially noteworthy is the fact that all the teachers who prioritize the self-reflective discourse have either passed teacher training in RE or studied theology. Possibly such an educational background may give a teacher more self-confidence in dealing with religion and creating links between the theoretical knowledge and life experiences of the pupils. Nonetheless, not all the teachers who have passed training in RE teaching or theology put emphasis on self-reflective discourse.

Bibliograafia

Bakker, Cok. 2016. „Professionalization and the quest how to deal with complexity“. *Complexity in education: from horror to passion*, edd. Cok

- Bakker, Nicolina Montesano Montessori: 9–29. Rotterdam, Boston, Taipei: Sense Publishers.
- Bråten, Oddrun Marie Hovde. 2014. „Are oranges the only fruit? A discussion of comparative studies in religious education in relation to the plural nature of the field internationally“. *Religious education at schools in Europe. Part 3: Northern Europe*, edd. Martin Rothgangel, Geir Skeie, Martin Jäggle: 19–43. Göttingen: V&R unipress, Vienna University Press.
- Buchardt, Mette. 2014. „Religious education at schools in Denmark“. *Religious education at schools in Europe. Part 3: Northern Europe*, edd. Martin Rothgangel, Geir Skeie, Martin Jäggle: 45–74. Göttingen: V&R unipress, Vienna University Press.
- Grimmitt, Michael. 2000. „Introduction: the captivity and liberation of religious education and the meaning and significance of pedagogy“. *Pedagogies of religious education: case studies in the research and development of good pedagogic practice in RE*, ed. Michael Grimmitt: 7–23. Great Wakering, Essex: McCrimmon.
- Hjelm, Titus. 2014. „Discourse analysis“. *The Routledge handbook of research methods in the study of religion*, edd. Michael Stausberg, Steven Engle: 134–150. London, New York: Routledge.
- Jürgenstein, Toomas; Schihalejev, Olga. 2011. *Usundimaailma suured küsimused*. Tallinn: Koolibri.
- Rothgangel, Martin; Jackson, Robert; Jäggle, Martin (edd.). 2014. *Religious education at schools in Europe. Part 2: Western Europe*. Göttingen: V&R unipress, Vienna University Press.
- Rothgangel, Martin; Jäggle, Martin; Schlag, Thomas (edd.). 2016. *Religious education at schools in Europe. Part 1: Central Europe*. Göttingen: V&R unipress, Vienna University Press.
- Rothgangel, Martin; Skeie, Geir; Jäggle, Martin (edd.). 2014. *Religious education at schools in Europe. Part 3: Northern Europe*. Göttingen: V&R unipress, Vienna University Press.
- Saldaña, Johnny. 2013. *The coding manual for qualitative researchers*. Los Angeles etc: Sage.
- Schihalejev, Olga. 2015. „Shifting borders in religious education in Estonia“. *Crossings and crosses: borders, educations, and religions in Northern Europe*, edd. Jenny Berglund, Thomas Lundén, Peter Strandbrink: 85–104. Boston, Berlin: De Gruyter.

- Schihalejev, Olga; Ringvee, Ringo. 2017. „Silent religious minorities in schools in Estonia“. *Religion, education and human rights: theoretical and empirical perspectives*, edd. Anders Sjöborg, Hans-Georg Ziebertz: 63–76. Cham: Springer.
- Schreier, Margrit. 2012. *Qualitative content analysis in practice*. Los Angeles etc: Sage.
- Skeie, Geir; Bråten, Oddrun Marie Hovde. 2014. „Religious education at schools in Norway“. *Religious education at schools in Europe. Part 3: Northern Europe*, edd. Martin Rothgangel, Geir Skeie, Martin Jäggle: 209–236. Göttingen: V&R unipress, Vienna University Press.
- Taylor, Stephanie. 2013. *What is discourse analysis?* London etc: Bloomsbury.
- Want, Anna van der; Bakker, Cok; Avest, Ina ter; Everington, Judith (edd.). 2012. *On the edge: (auto)biography and pedagogical theories on religious education*. Rotterdam: Sense Publishers.

Veebiviited

- Eesti Hariduse Infosüsteem, www.ehis.ee (15.12.2014).
- Gümnaasiumi riiklik õppekava lisa 8, valikaine „Usundiõpetus“. 06.01.2011, https://www.riigiteataja.ee/aktilisa/1140/1201/1002/VV2_lisa8.pdf (7.01.2018).
- Lamesoo, Katri; Ader, Angela. 2016. *Muutunud õpikäsituse rakendamine ja selleks erinevate valikute pakkumise seire korraldamine, sh gümnaasiumis valikkursuste rakendamise osas*. Projekti raport. Tartu: Tartu Ülikool Haridusuuenduskeskus, https://www.ht.ut.ee/sites/default/files/ht_valikainete_raport_2016_lamesoo_ader.pdf (8.01.2018).
- Põhikooli riiklik õppekava lisa 9, valikaine „Usundiõpetus“. 06.01.2011, https://www.riigiteataja.ee/aktilisa/1140/1201/1001/VV1_lisa9.pdf (7.01.2018).